

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Azərbaycançılıq ideyasının təbliği

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

III Yazı

20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərindən Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və Əlimərdan bəy Topçubaşının müasirləşmə-qərbəşmə-avropalaşmaqla bağlı bir-birinə yaxın və ziddiyyətli mülahizələrini Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bir ideoloq kimi ümumiləşdirə bildi. O, yazırdı: "Bayrağındakı məzmun, fikir surətilə müasir bir türk və islam siyasi mövcudluğuna qovuşmaq ümidilə".¹ Fikrimizcə, burada qeyd edilən "müasir bir türk və islam" kəlməsi göstərir ki, müasirlik dedikdə, ilk növbədə milli və dini sahədə, yəni islamda və türklükdə yeniləşmə, milli və bəşəri mədəniyyətin bütövlüyü – dünyəvilik (layiqlik) nəzərdə tutulur. Bunu, Rəsulzadənin bayrağın mənası ilə bağlı kitabında öz əksini tapmış xüsusi qeydi, açıqlaması da bir daha təsdiq edir: "Azərbaycan bayrağındakı mavi rəng – türklüyü, yaşıl rəng – müsəlmanlığı, al rəng də – təcəddüd (yeniləşmə – F.Ə.) və inqilab rəmzi olmaq hesabla əsrliyi təmiz edər ki, möhtərəm Ziya Gökalp bəyin "türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, qərb mədəniyyətindənəm" – düsturunu ifadə etmiş olur".

Rəsulzadə "qərb mədəniyyətindənəm" anlayışını yeniləşmə və inqilab kimi başa düşmüşdür. Bu anlayışlar da dünyəviliklə (layiqliklə), mədəniyyətlə bağlıdır. Fikrimizcə, mədəniyyət və müasirlik anlayışları bir-birini təməmləyirlər. Çünki yalnız müasirləşməyə meyilli millətlər mədəniyyət yarada bilirlər. Bu mənada, "müasirlik" ilk baxışda zamanın dəyərlərini və tələblərini əks etdirirsə, "mədəniyyət" anlayışı daha geniş mənə kəsb edərək nəinki bu günün, həm də keçmişin və gələcəyin nişanəsidir. Eyni zamanda "mədəniyyət" anlayışında milli və dini dəyərlərlə yanaşı, Qərb-Avropa mədəniyyətinin mütərəqqi cəhətlərinin də öz əksini tapması mümkündür.

Bizcə, bayrağımızdakı al boyanın "müasirlik" adı altında avropalaşmaq, qərbəşmə kimi deyil, milli və dini dəyərlərə zidd olmadan yeniləşmə və inqilab (islahatlar həyata keçirilməsi), yaxud da dünyəvilik (layiqlik) olaraq yozulması daha məqsəduşundur. Atatürkün təbrincə desək, dövlət daima güclü olmalıdır ki, din birliyi tərəfdarları "üm-mətçilik" adı altında "qəza-cihad" ideyasına qapılmasınlar. Atatür-

yonçu H.Z.Tağıyev tərəfindən alınan "Kaspi" qəzeti ətrafında toplaşmış, onun səhifələrində öz baxışlarını təbliğ edirdilər".

N.Nərimanov 1900-cü ildə yazdığı "Hacı Zeynalabdin Tağıyevin əlli illik məişəti və cəməatə xidmətləri" kitabında göstərir ki, Tağıyevin millətə əsas xidmətləri arasında milli məktəblərin inşası olmuşdur. 6 Tağıyevdən hər cür maddi dəstək görmüş N.Nərimanov daha sonra yazırdı: "Onun cəm etdiyi milyonlardan insana və millətə mənəfi yetişdirdimi? Hərgah yetişsə, bu möhtərəm şəxsin xidmətlərinin əvəzində millət nə etməlidir?

fətə yetirməyə çalışan bu cənabə bənzər daha birisini müsəlmanlara yetirməyə illər, zaman lazımdır". Y.Z.Talıbzadə Tağıyevə həsr etdiyi bir şeirində yazırdı:

**Tək millətə olmayıb onun himayəti,
Hər millətə ziyadə keçibdir inayəti.
Çün eyləyibdir cümlə əlili o biniaz,
Ol bərdən alıb neçə dövlətdən imtiyaz.
Hər millət ol cənabə edir çox təşəkkürün,
Həmvərə lütfü mərhəmətinin təşəkkürün.**

Türk (Azərbaycan) tarixində ilk dəfə Quranı Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etdirən Tağıyev, onu Yusif Ziyanın vasitəsilə 1907-ci ildə İstanbula 2.Sultan Əbdülhəmidə hədiyyə olaraq

zusu olmuşdur: varlı olmaq və milli qayəməz xidmət etmək: "Hacı artıq zənginliyin son zirvəsinə yüksəlmiş və bununla da birinci qayəsinə çatmışdır. İkinci qayəsinə gəlinə, illik gəlirinin 25%-ni fəxrli sədri olduğu Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinə və "Nəşri-Maarif" Cəmiyyətinə keçirmişdir. O, Bakıda çıxan və milli qayəməz xidmət edən türkcə, rusca olan qəzet və jurnalların nəşrinə kömək etmişdir". 13 Onun başçılığı altında "Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti" 1-ci Dünya müharibəsi illərində Osmanlı türklərinə böyük yardımlar etmişdir.

Milli-demokratik ideya cərəyanı: türkçülük/azərbaycançılıq, çağdaşlıq və islamçılıq

kün fikrincə, bunu əvəzində toplumda və dövlətdə qəti şəkildə ağılı hakimiyyəti üstün olmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, milli və dini dəyərlər yaşatmaq üçün həmişə müasir ruhlu olmaq hər hansı millətin başlıca qayəsi olmalıdır. Yalnız müasir ruhlu milli və dini dəyərlərə sahib millət ayaq üstə durar və dünya durduqca var olar.

Türk dünyasının böyük şəxsiyyəti Hacı Zeynalabdin Tağıyev (1838-1924) XIX əsrin sonu,

Təklifi nədir? Bu məsələni həll etmək bir adamın işi olmayıb, mərifətli müsəlmanlar bu barədə gərəkdir məşvərət edələr və məşvərət məqamında cənab Hacı millətə xidmətlərini qeyri-müsəlman milyonların işləri ilə (Bakıda xüsusən) bir tərəziyə qoyarlar. Həmin məqamda hörmətli Hacı millətə olan qeyrətinin qiyməti ariflər yanında birə beş artar. Böyük hünərdir, əzizim, insan öz sağlığında xeyriyyə cəmiyyətlərinə bu qədər xerc et-

göndərmişdir.

Milli aydınımız Hüseyn Cavid də yazırdı ki, Tağıyev milli məktəblər açmaqla, milli mətbuata, milli təşkilatlara, milli teatrın inkişafına yardım etməklə mədəniyyət işçiləri yandırmışdır. O, yazırdı:

Tağıyevin əsas xidmətlərindən biri də Türk dilində əsərlərini nəşrinə yardım etməsi olmuşdur. Məsələn, o, Həsən Əlqədari Əldəğistani, Y.Talıbzadə, Əbdüselam Axundzadə, S.M.Qənizadə, S.Ə.Şirvani, N.Nərimanov, Mirzə İlyas bəy və başqa ziyalılar

Rəsulzadə "qərb mədəniyyətindənəm" anlayışını yeniləşmə və inqilab kimi başa düşmüşdür. Bu anlayışlar da dünyəviliklə (layiqliklə), mədəniyyətlə bağlıdır. Fikrimizcə, mədəniyyət və müasirlik anlayışları bir-birini təməmləyirlər. Çünki yalnız müasirləşməyə meyilli millətlər mədəniyyət yarada bilirlər. Bu mənada, "müasirlik" ilk baxışda zamanın dəyərlərini və tələblərini əks etdirirsə, "mədəniyyət" anlayışı daha geniş mənə kəsb edərək nəinki bu günün, həm də keçmişin və gələcəyin nişanəsidir. Eyni zamanda "mədəniyyət" anlayışında milli və dini dəyərlərlə yanaşı, Qərb-Avropa mədəniyyətinin mütərəqqi cəhətlərinin də öz əksini tapması mümkündür.

XX əsrin başlarında çağdaş ruhlu Türkçülük, İslamlığın təbliği və təşviqində miqyasagəlməz maddi dəstək göstərmiş, milli-demokratik ruhlu ictimai-siyasi təşkilatların ("Difai", "Müsavat", "Nıcat", "Müsəlman xeyriyyə", "Nəşri-maarif" və b.), qəzet-jurnalların ("Həyat", "İrşad", "Füyuzat", "Yeni İrşad", "Açıq söz" və b.) yaranması və inkişafında müstəsna rol oynamışdır.

Onun milli işlərindən biri, Qzey Azərbaycanda Türk dilində qəzetlərin qadağan olduğu bir dövrdə, 1895-ci ildə rusdilli "Kaspi" qəzetini mətbəəsi ilə birlikdə satın alması idi. Məhz bundan sonra "Kaspi" qəzeti Azərbaycan türklərinin milli ideyasının təbliğində aparıcı rol oynamışdır. Sovet ədəbiyyatında da etiraf olunurdu ki: "XIX əsrin axırlarında – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan burjuaziyasının hələ öz siyasət partiyası yox idi və yerli panislamistlər öz ideoloqları Əhməd bəy Ağayev və Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla mil-

sin! Bu qeyrətdə şəxslərin həyatı xarici millətlərin bizim barədə olan hörmətsiz fikrini puç etməyə səbəbdir. Mədəniyyətli millətlər bizə mədəniyyətdən üz döndərən, vəhşi, vətənin və millətin imdadına çatmayan deyirlər. Səbəb? Səbəb budur ki, Hacı kimi dövlətli müsəlmanlardan mini qara torpağa gedibdir və gedəcəkdir, amma Vətənə və Millətə Hacı edən xidmətlərin mindən birini etməyiblər".

Müəllifi Yusif Talıbzadə olduğu ehtimal olunan "Sərvət və səxavətə məşhur cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tərcümehalı" əsərində (1903) də qeyd olunur ki, milli məktəblər inşa etdirən Tağıyev bu zaman yalnız oğlanları deyil qızları da düşünərək Nəci bəy Qızlar Gimnaziyasını təsis etmişdir. Y.Talıbzadə yazırdı: "Həqiqətən, heç kimlə şərik olmadan, heç kimin ianəsi yətmədən bu ağır işləri öhdəyə götürmək böyük mərdlikdir. Doğrudan da, vətən səxavət və səadət qapısını açan, milləti əzizlik və şər-

**Elm əsasını qoyan, maarifin hamisi,
Elm əhlinə süd verən
mehriban daye yazdı.
Bir çox pullar sərf etdin
elm, hünər yolunda,
Müdrək adı, şöhrət qabır səməyə yazdı.
Bililiyin faydası var
həm dünyaya, həm üqbadə,
Biliklə əldə olar məqsəd və qayə yazdı.**

Milli şairimiz Mirzə Ələkbər Sabir də Tağıyevin millət üçün etdiyi əməyi yüksək qiymətləndirmişdir. O, yazırdı:

**Elmə yollar açdın, ey millətpərvər
Hacı Zeynalabdin, ey taci sər.
Vətənin qızların elmə bağladın,
Vətənə, ümmətə, millətə pərvər.
Müzəyyən eylədin kəlbə nadanı,
Mərhəmətli ata, muarif göstər.
İrana, Turana, Türkcə, Tatar
Səxavət eylədin, oldun müzəffər.
Hər kə səni sevər, millətin canı.**

Nağı Şeyxzamanlı isə hesab edir ki, Tağıyevin iki mühüm ar-

rın əsərlərinin hamisi olmuşdur. 14 Milli teatrın yaranması və inkişafında da Tağıyevin maddi dəstəyi olmuşdur. Bakıda ilk teatr binası 1883-cü ildə başa çatmış, 1888-ci ilin oktyabrın 27-də ilk tamaşa səhnəyə qoyulmuşdur. 15 Türk ziyalılarından Ə.Topçubaşov, Ə.Ağayev, F.Vəzirov və başqaları 1905-ci ilin martın 15-də məhz H.Z.Tağıyevin evində toplaşaraq "Ümummilli haqq is-təyi" layihəsini hazırlamışlar.

1918-ci il dekabrın 7-də H.Z.Tağıyevin banisi olduğu Nəci bəy Qızlar Gimnaziyasını binasında Cümhuriyyət parlamentinin təsis iclası olmuşdur. Tağıyev Cümhuriyyətə hər cür maddi dəstək göstərmiş, onun büdcəsinin formalaşmasında çox böyük işlər görmüşdür.

Bizcə, Tağıyevin Türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin milli oyanışına və birliyinə etdiyi maddi yardımlar olmasa idi, bu gün biz yalnız həmin dövrdə nəşr olunan qəzet-jurnallardan, maarifçi-xeyriyyəçi və siyasi təşkilatlardan deyil, bütövlükdə milli məfkurədən, milli Cümhuriyyətdən də çox kasıb vəziyyətdə çıxıb bilərdik. Tağıyevin türklük və islamlıq ideyalarının daşıyıcı olması, onun milyonların milli-mənəvi dəyərlərini inkişafına yönəlmiş və Türk xalqlarının toparlanması yolunda yaşıl işi olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur